

DISCUSSIEDOSSIER BIJ TOWARDS A NEW TEMPLATE FOR
DUTCH HISTORY VAN BRUSSE EN MIJNHARDT

Naar nieuwe wegen voor elite- en adelsonderzoek in Nederland

Yme Kuiper en Vincent Sleebe

Inleiding

Nog altijd gelden buiten vakkringen van historici de achttiende eeuw en, in wat mindere mate, de negentiende eeuw als minder geslaagde tijdvakken in de Nederlandse geschiedenis vanaf het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de late zestiende eeuw. Na de Gouden Eeuw, die eigenlijk maar tot 1680 duurde, zouden er twee eeuwen van stagnatie en resignatie volgen. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw zou Nederland zich weer oprichten. Met als startpunt de *grand narrative* van Jan de Vries en Ad van der Woude over het moderne karakter van economie en samenleving van de jonge Republiek en op basis van de resultaten van een tussen 2005 en 2010 uitgevoerd onderzoeksproject naar de balans tussen stad en platteland in de Zeeuwse geschiedenis tussen 1700 en 1850, bepleit het duo Brusse en Mijnhardt een heel andere kijk op die zogeheten verloren eeuwen.¹ Zo roepen ze hun vakgenoten in een lang essay op de gangbare periodisering van de Nederlandse geschiedenis ingrijpend bij te stellen. Niet langer politieke cesuren (als de Opstand, de Bataafse Revolutie of de instelling van het Koninkrijk) maar de balans tussen stad en platteland zou uitgangspunt moeten zijn. Daarmee is ook meer recht gedaan aan regionale verschillen en kan een overdreven nadruk op Holland in de Nederlandse historiografie vermeden worden. Of dat laatste zal lukken lijkt het duo zelf al te betwijfelen, maar een poging daartoe wil het zeker wagen.

De verschijning van het *Template* was voor de redactie van *Virtus* aanleiding om een discussie te beginnen over dit nieuwe voorgestelde paradigma. Daarbij gaat het uiteraard in de eerste plaats om de rol van adel en elite in hun boek. Maar ook de demo-

¹ P. Brusse en W.W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside* (Zwolle-Utrecht: Waanders-Universiteit Utrecht, 2011) 115 p.

grafische, economische, politieke en culturele relaties tussen stad en platteland, die in het voorgestelde paradigma een cruciale rol vervullen, kunnen niet buiten beschouwing blijven. In deze bijdrage willen wij zowel een samenvatting als een commentaar op het *Template* bieden. Vervolgens zijn er beschouwingen van Jan de Vries en Piet van Cruyningen, die respectievelijk ingaan op de demografische en economische aspecten en op de Zeeuwse situatie en de positie van de adel. Ten slotte is er nog een tegenreactie van de auteurs van het *Template* op deze drie reacties.

Towards a new template

Brusse en Mijnhardt willen drie periodes onderscheiden: 1600-1700, 1700-1850 en na 1850. Vanaf circa 1600 typeerde de Republiek zich in Europees verband door een hoge mate van verstedelijking, die al was ingezet in de zestiende eeuw. Deze urbanisatie ging verder dan het niveau dat ooit in Noord-Italië, Zuid-Duitsland of Vlaanderen en Brabant was bereikt. Dat wil zeggen: stedelijke dominantie was evident in Holland en Zeeland, terwijl in het noorden, Friesland en Groningen, steden groeiden, evenals hun invloed en uitstraling. Met name de infrastructuur in het westen en noorden was vanuit de steden enorm verbeterd door de aanleg van trekvaarten. Maar in de oostelijke gewesten Overijssel en Gelderland, die op dit vlak meer overeenkomst vertoonden met de situatie elders in Europa, waren stad en platteland nagenoeg gescheiden werelden. Nog omstreeks 1700 woonde daar slechts een kwart van de bevolking in de steden.

‘The most characteristic difference between the eastern and western provinces, perhaps, was the great power and cultural influence of the nobility’, zo ronden Brusse en Mijnhardt de kenschets van hun eerste te onderscheiden periode af. Dat ‘perhaps’ staat er niet voor niets. Er zal nog heel wat vervolgonderzoek naar de adel in de Republiek gedaan moeten worden om die stelling te bevestigen (of te weerleggen). Dat neemt niet weg dat de auteurs nog even verder gaan met hun betoog over de politieke hegemonie van de adel in Overijssel, Gelderland en Drenthe en er daarbij *en passant* op wijzen – en vermoedelijk terecht – dat ook in Friesland en Groningen de gewestelijke adel in de zeventiende eeuw ‘highly influential’ was en dat in Utrecht ‘the nobles (...) were a force to be reckoned with’.²

Volgens Brusse en Mijnhardt is Johan Huizinga *himself* verantwoordelijk voor het onderschatten van de positie van de adel in de Republiek. In zijn nog altijd gezagvolle *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* omschreef Huizinga de adel in de oostelijke provincies als een stand met over het algemeen eenvoudige, patriarchale *mores* en relatief geringe inkomsten. Volgens de auteurs onderschat Huizinga hier schromelijk de taaheid en de invloed van deze landelijke elite. In een noot daarbij merken ze nog op dat ‘the nobility has yet to be given its rightful place in Dutch historiography and there is little literature on the subject.’ Zelfs van de politieke macht uitgesloten katholieke families konden ten plattelande nog hun stempel drukken op de lokale samenleving in de Gouden Eeuw, zo merken ze op.

Om te laten zien hoe radicaal de omkering in de relatie stad en platteland wel was geweest in cultureel en intellectueel opzicht, gebruiken de auteurs op een verrassende

² Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template*, 74.

manier de spectaculaire opkomst van buitenplaats en hofdichtkunst in Holland en Zeeland. Niet de vlucht of afkeer van de stad en het drukke leven aldaar, annex de verheerlijking van het landelijk leven zien zij als aanjager van deze opkomst, maar juist de langzame aanvaarding van de stad als plaats waar het leven goed is. Dat oogt paradoxaal. Zeker, antieke dichters als Horatius en Vergilius hadden ooit de toon gezet met het credo dat het leven op het land beter is dan in de stad. De christelijke traditie had dat vervolgens overgenomen. Maar de Zeeuw Jacob Cats en de Hollander Constantijn Huygens gebruikten in hun hofdichten wel de literaire topoi van hun voorgangers, maar speelden daarmee op zo'n manier dat ze eigenlijk een commentaar zijn bij een nieuwe historische realiteit: het met goed gevoel leven in de stad.

Niet natuurverheerlijking maar de lust in het aanleggen van buitenplaatsen en de daarmee verbonden stroom van publicaties hoe hofsteden te bouwen en tuinen te construeren en te versieren typeert de nieuwe balans tussen stad en platteland. Met enige overdrijving stellen de auteurs dat de villa's in Italië (zoals die rond Florence) nog strikt agrarische doelen dienden, maar dat dit in Holland en Zeeland in de Gouden Eeuw heel anders lag. 'Country estates – for the first time in history – were pleasure resorts and nothing else.'³ Als voornaamste doel van de aanleg van deze buitenplaatsen zien Brusse en Mijnhardt 'to impress fellow city-dwellers'. Ze werden juist niet permanent bewoond, zoals kastelen vaak wel – het stadsleven was de norm, naar buiten gaan de uitzondering. Daar komt nog bij dat ook de minder bemiddelden uit de stad beschikten over bescheidener optrekjes buiten die stad, kamers op boerderijen betrokken (huurden, schrijven de auteurs zelfs!) of zich tevreden stelden met wandelingen in stadsparken of om de stadsbolwerken.

Uit dit alles leiden de auteurs vervolgens af dat de klassieke aristocratiseringthese van rijke burgerij die adel ging imiteren niet deugt. Ondanks de aankoop van heerlijkheden gingen ze geen landgoederen ontwikkelen en hun binding met de buitenplaats was niet voorvaderlijk, zoals die bij de adel met zijn kastelen. Nee, de aristocratiseringthese is op de keper beschouwd een eigentijds topos dat zich aan het einde van de zeventiende eeuw in de literatuur ging ontwikkelen. Ten diepste ging het zelfs om angst voor aristocratisering. Maar haar snelle receptie in het publieke debat toont eigenlijk hoe krachtig het burgerlijk republicanisme toen al in de samenleving was verankerd. Mochten in omringende landen grote landeigenaren worden gezien als de beste bewakers van de publieke zaak, in het ideale, republikeinse Holland, zoals verwoord door de gebroeders De Witt, waren dat de patricische kooplieden. Dit is niet slechts een vorm van onversneden hollandocentrisch particularisme, schrijven de auteurs, maar reikte nog verder: namelijk een pleidooi voor het opdelen van de Republiek in een voor de burgers en in een voor de adel.

De tweede periode, die van 1700 (1680) tot 1850, kenmerkte zich door ontstedelijking (desurbanisatie) en groei van de agrarische sector – dat laatste met name na 1750. Toen ook werd de Republiek van een land dat voedsel importeerde er een dat voedsel ging exporteren. Hoewel de Republiek vanuit Europees perspectief gezien een sterk verstedelijkt gebied bleef, veranderde onmiskenbaar de balans tussen stad en platteland.

³ Ibidem, 77.

Toch was de Republiek in de achttiende eeuw een rijk land gebleven, dat in sommige bedrijfstakken nog innovaties meemaakte en als een grote speler optrad op de mondiale financiële markt. Volgens Brusse en Mijnhardt zou Nederland, sinds 1813 een koninkrijk, in de eerste helft van de negentiende eeuw inmiddels een agrarisch land zijn geworden, met een relatief grote financiële en commerciële sector en met heuse sloppen in de grote steden. Dat laatste hing niet samen met opkomende industrialisatie, want die was er nog niet, maar met het aanhoudend verval van de stedelijke economie.

Na 1750 zouden in Zeeland vooral de grote boeren profiteren van de stijgende prijzen voor landbouwproducten. Groningen en Friesland liepen mee voorop in de groei van de agrarische economie en bevolkingsgroei. Dat gold ook voor het rurale Holland benoorden het IJ. Tussen deze gewesten bestonden wel duidelijke verschillen in rurale armoede. In de oostelijke provincies was er een sterke bevolkingsaanwas op het platteland, veel sterker dan in de steden. De rurale bevolkingsgroei leidde hier tot een sterke toename van de agrarische productie en vermindering van de armoede. Vooral adellijke landeigenaren profiteerden sterk van de grotere winstmarges.

Met de verschuiving van het zwaartepunt van stad naar platteland vanaf circa 1750 zien Brusse en Mijnhardt zich ook een verschuiving in machtsbalans in de Republiek en het daarop volgende Koninkrijk aftekenen. De stadhouder kon met een clientèle uit adel en patriciaat zijn macht gaan vergroten. En na de voor hem weinig eervolle Bataafs-Franse tijd kon zijn zoon hem in 1813 gemakkelijk opvolgen als koning Willem I. Deze schiep een nationale adel met een mix van oude adel en stedelijk patriciaat, en gaf deze zelfs een nieuwe staatkundige rol. Helemaal nieuw was deze nieuwe elite niet. Al een aantal decennia voor 1800 was een heus proces van aristocratisering op gang gekomen onder stedelijke, patricische families. De politieke elitevorming onder Willem I sloot daar min of meer op aan. Met de instelling van een nieuwe gevormde nationale adel en provinciale ridderschappen kreeg het platteland zijn 'natuurlijke' leiders weer terug. Tot 1848 zou het Nederlandse parlement vooral uit leden met dubbele namen bestaan, die een landelijke, aristocratische levensstijl cultiveerden. Onder Willem I leverde het eens zo machtige gewest Holland nog maar ruim 20% van de leden van de Senaat. En onder zijn zoon Willem II overtrof het Hollandse aandeel in de Tweede Kamer nooit 35% van de zetels. 'The agricultural provinces were politically in control.'⁴ Gezien hun geringe aandeel in de nationale bevolking was het adellijk aandeel in het parlement opvallend groot. 'Until 1848, the Netherlands can rightly be called a state ruled by the nobility, in which agricultural interests held sway.'⁵ Nog eens de hele periode 1750-1850 samenvattend, stellen Brusse en Mijnhardt dat dit een eeuw was van politieke stagnatie, gedomineerd door een (semi-)monarch én een adellijk-patricische klasse, in een samenleving, met stedelijke concentraties, die steeds meer ruraal was geworden. Dit toenemende agrarische karakter bleek ook uit de groeiende belangstelling voor landbouw die al vanaf de jaren 1770 in de Republiek ontstond. Steeds meer intellectuelen uit provincies als Friesland en Zeeland gingen in de negentiende eeuw de rurale identiteit van hun gewest beklemtonen op basis van taal, geschiedenis en mate-

⁴ Ibidem, 89.

⁵ Ibidem.

riële cultuur. Geheel overeenkomstig intellectuele modes in Europa ging dat gepaard met romantische voorstellingen over de goede banden tussen vorst en volk, tussen landheer en pachter.

De derde periode brak aan omstreeks 1850. Toen al begon het aandeel van de beroepsbevolking dat werkzaam was in de landbouw, langzaam te dalen. Dat doet het tot op de dag van heden. Maar rond 1900 bleek nog steeds 30% van de bevolking actief in de landbouw te zijn – in vergelijking tot Groot-Brittannië en België een hoog percentage. Van groot belang waren ontwikkelingen op onderwijsgebied als onderdeel van de modernisering die de balans tussen stad en platteland weer sterk deed veranderen in de loop van de twintigste eeuw. Al in 1913 schreef de historicus Hajo Brugmans dat Nederland niet langer ‘een uitgebluschte natie’ was.⁶

Stadsgeschiedenis en rurale geschiedenis

Vanaf ongeveer de laatste eeuwwisseling is er een golf gekomen van dikke boeken over de geschiedenis van specifieke steden. Elke zichzelf respecterende stad heeft inmiddels een stadsgeschiedenis laten verschijnen of is er nog mee bezig.⁷ Daarnaast is er vanaf het midden van de jaren 1990 een wat bescheidener oogst aan boeken over rurale geschiedenis verschenen, meestal over bepaalde regio's: het Groningse kleigebied, het Friese platteland, de Zeeuwse landbouw, de Betuwe en de Liemers, om een paar recente voorbeelden te noemen.⁸ Maar zelden is het de auteurs gelukt om een samenhangend verhaal te maken van de balans tussen steden en platteland. Dit is precies het gat waarin Wijnand Mijnhardt en Paul Brusse, samen met Jeanine Dekker en Arno Neele, als team van onderzoekers van de Zeeuwse geschiedenis (tussen 1700 en 1860) zijn gesprongen – en met succes.⁹ Zij laten zien dat de teloorgang van de Zeeuwse steden Middelburg, Vlissingen en Zierikzee als handels- en scheepvaartcentra van formaat, niet los te zien is van de opkomst van het omringende platteland, dat vanaf het begin van de negentiende eeuw niet alleen economisch maar voor een groot deel ook politiek

⁶ Aangehaald in W.W. Mijnhardt, 'De Akademie in het culturele landschap rond 1900', in: K. van Berkel, ed., *De Akademie in de Tweede Gouden Eeuw* (Amsterdam, 2004) 34.

⁷ A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle, 1999); R. Kunst, e.a., ed., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker, 1999); P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle, 2000); J. van Herwaarden, e.a., ed., *Geschiedenis van Dordrecht* (3 dln.; Dordrecht, 1996-2000); P.H.A.M. Abels, *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum, 2002); R.C.J. van Maanen, *Leiden. De Geschiedenis van een Hollandse stad* (4 dln., Leiden, 2002-2004); M. Carasso-Kok, e.a., ed., *Geschiedenis van Amsterdam* (4 dln.; Amsterdam, 2004-2007); J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle, 2005); P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht. Een stadsgeschiedenis* (3e druk; Zutphen, 2006); I. Jacobs, ed., *'Bruit van d'Eem'. Geschiedenis van Amersfoort* (2 dln.; Utrecht, 2009); F. Keverling Buisman, ed., *Arnhem van 1700 tot 1900* (Utrecht, 2009); H. Slechte, *Geschiedenis van Deventer* (2 dln.; Zutphen, 2010).

⁸ R.F.J. Paping, 'Voor een handvol stuivers'. *Werken, verdienen en besteden. De levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen, 1995); M.J.E. Blauw, *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen en de ontwikkelingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (Leeuwarden, 1995); P. Brusse, *Leven en werken in de Lingestreek. De ontwikkeling van het platteland in een verstedelijkt land 1850-1900* (Utrecht, 2002); P. van Cruyningen, *Boeren aan de macht? Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930* (Hilversum, 2010); J.B. Smit, *Sporen van moderniteit. De sociaal-economische ontwikkeling van de regio Liemers (1815-1940)* (Hilversum, 2010).

⁹ De drie afzonderlijke projecten waren: P. Brusse, *Gevalen stad. Stedelijke netwerken en het platteland. Zeeland 1750-1850* (Zwolle, 2011); J.C. Dekker, *Onderdanig en opstandig. Desurbanisatie en de politieke verhoudingen op het platteland in Zeeland 1750-1850* (Zwolle, 2011); A. Neele, *De ontdekking van het Zeeuwse platteland. Culturele verhoudingen stad-platteland in Zeeland 1750-1850* (Zwolle, 2011); de synthese van het project wordt gevormd door Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template*.

en cultureel het karakter van de provincie ging bepalen. Tegenover de economische en demografische achteruitgang van de steden, die met name tijdens de Franse tijd een dramatische versnelling doormaakte, stond een groeiende landbouw en bevolkingstoename op het platteland. Die leidde tot welvaartstijging en statusverhoging van de boeren. Daarentegen ondervond de snel groeiende arbeidersbevolking op den duur juist een verarming, maar dat terzijde.

De auteurs hebben op die manier aangetoond dat het weinig zinvol is om alleen te kijken naar de stedelijke context als graadmeter van regionale–en nationale–ontwikkeling. De tijd is al lang voorbij dat de Nederlandse economische geschiedenis afgerekend werd op haar late industrialisatie en urbanisatie, oftewel werd uitgegaan van de gedachte dat de negentiende eeuw grotendeels werd gedomineerd door de jan saliegeest. Al eerder hebben auteurs als Van Zanden laten zien dat in andere sectoren wel degelijk grote vooruitgang werd geboekt, met name in de landbouw. Het gangbare model van de Engelse industrialisatie bleek hier niet van toepassing. Integendeel, Mijnhardt *cum suis* laten juist zien dat Nederland al golven van urbanisatie en desurbanisatie achter de rug had, toen de Engelse verstedelijking nog moest beginnen. Vandaar dat zij pleiten voor een herwaardering van de rol van het platteland. Sterker nog, in hun enthousiasme roepen zij op tot een nieuw paradigma om de Nederlandse geschiedenis en haar rol in de internationale context een plaats te geven. Daarbij gaat het niet om de ouderwetse politieke periodisering, noch om de iets minder ouderwetse maar toch ook wel gedateerde indeling in preindustriële, industriële en postindustriële, maar om de balans tussen platteland en steden. Ofwel, in de woorden van Brusse en Mijnhardt: ‘Furthermore, taking urbanization as the key principle not only enables us to integrate cultural, political and social developments in our view of history and to give a more balanced picture of the eighteenth and nineteenth centuries, but it also makes it possible to do justice to regional diversity.’¹⁰ Aldus onderscheiden zij in de Nederlandse moderne geschiedenis drie perioden: bloei en sterke groei van de steden in de zestiende en zeventiende eeuw, gevolgd door ontstedelijking en een groeiend belang van de landbouwsector en het platteland, en daarna, vanaf halverwege de negentiende eeuw, industrialisatie en hernieuwde verstedelijking.¹¹

Brusse en Mijnhardt baseren hun pleidooi vooral op de resultaten van het recente Zeeuwse project. Dat roept de vraag op of zij kunnen onderbouwen dat de Zeeuwse ontwikkeling representatief is voor de Nederlandse. Dat geldt in de eerste plaats voor de bevolkingsontwikkeling, een basaal onderdeel van hun betoog. Zoals de auteurs niet nalaten te benadrukken, is er verschil tussen stedelijke achteruitgang (*urban decline*) en desurbanisatie. In het eerste geval neemt de stedelijke bevolking daadwerkelijk af, in het tweede geval wordt alleen het aandeel van de stadsbewoners in de totale bevolking kleiner. Niettemin schrijven zij: ‘Urban decline was almost universal in the Netherlands.’¹² Bevestigen de demografische gegevens van stad en platteland in heel Nederland tussen 1750 en 1850 dit beeld? Dat valt nogal te bezien. Helaas ontbreken voor het ancien regime de gedetailleerde bevolkingsgegevens zoals die vanaf het midden van

¹⁰ Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template*, 67.

¹¹ Idem, 63 e.v.

¹² Ibidem, 20.

de negentiende eeuw beschikbaar zijn. Wel is er een rijke voorraad aan schattingen van aantallen bewoners in diverse steden en regio's. Doordat die zelden overeenkomen qua periode en gebaseerd zijn op een veelvoud aan bronnen, kleven aan onderlinge vergelijking problemen. Toch is duidelijk dat, zoals Brusse en Mijnhardt aangeven, de belangrijkste Hollandse en Zeeuwse steden vanaf het eind van de zeventiende eeuw een daadwerkelijke bevolkingsafname doormaakten.¹³ Met name Haarlem, Leiden, Gouda en de Noord-Hollandse Zuiderzeesteden waren de grote verliezers. Metropool Amsterdam groeide vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw nauwelijks meer. De drie Zeeuwse steden Middelburg, Vlissingen en Zierikzee, maakten in verschillende fasen eveneens een daling door, met dien verstande dat na 1795 zelfs een heel scherpe bevolkingsafname plaatsvond. Voor Vlissingen had dat mede te maken met een overstroming in 1808. Opmerkelijk genoeg profiteerde Middelburg hiervan, dat juist in de twaalf jaar daarvoor een gigantische aderlating had ondergaan.¹⁴

De *urban decline* geldt dus inderdaad voor Holland en Zeeland, maar voor de het binnenland is het beeld aanzienlijk minder duidelijk. Utrecht en Amersfoort lijken eveneens een feitelijke bevolkingsdaling te hebben doorgemaakt.¹⁵ De IJsselsteden Kampen, Deventer en Zutphen hadden in de zeventiende eeuw de scherpste achteruitgang al achter de rug.¹⁶ Die was dan ook het gevolg van het verschuiven van het zwaartepunt van de handel naar het westen, maar wellicht ook van de oorlogshandelingen tussen Staatse en Spaanse troepen, die hier nog lang voortduurden. In de achttiende eeuw maakten deze steden juist weer een groei door. Ook in Gelderland bleven de meeste steden groeien, met alleen Doesburg en Nijmegen als uitzonderingen. Weliswaar vertraagde de bevolkingsgroei van de hoofdstad Arnhem tussen 1790 en 1820, maar van een daling was geen sprake. Na 1820 trad zelfs een enorme groeispurt in.¹⁷ Een doorlopende groei was er ook vanaf het midden van de achttiende eeuw voor Leeuwarden en Groningen, de grootste steden in het noorden.¹⁸ In het zuiden vertoonden alleen Bergen op Zoom, Breda en de vestingsteden Heusden en Grave een grote daling, maar die had waarschijnlijk te maken met een afname van hun militaire betekenis. Met andere woorden: anders dan Brusse en Mijnhardt suggereren, was *urban decline* verre van 'almost universal' in Nederland. De vraag is daarom of zij niet aan hetzelfde hollandocentrisme lijden dat zij hun voorgangers verwijten.¹⁹

Toegegeven, het is in dit opzicht niet zo vreselijk belangrijk of een stad groeide of kromp, maar vooral dat het platteland sneller groeide en er dus sprake was van desurbanisatie. Afgaande op de gegevens van de volkstellingen, lijkt dit voor grote delen van

¹³ Voor de hier gepresenteerde gegevens is gebruik gemaakt van het – helaas al wat oudere – overzicht P. Lourens en J. Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam, 1997) en van de volkstellinggegevens, zoals gepresenteerd op <https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:44159>.

¹⁴ Brusse, *Gevalen stad*, 24-39.

¹⁵ Jacobs, ed., 'Bruit', 369-370.

¹⁶ J.L. van Zanden, 'De demografische ontwikkeling van Overijssel 1475-1795', *Overijsselse historische bijdragen*, CIX (1994) 41-43.

¹⁷ Keverling Buisman, ed., *Arnhem*, 124-125.

¹⁸ J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (2 dln.; Wageningen, 1972), II, 415; P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910* (Wageningen-Groningen, 1991) 22.

¹⁹ Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template*, 63.

het land inderdaad het geval. Terwijl de totale bevolking in Holland (toen nog één provincie) tussen 1795 en 1849 bijna verdrievoudigde en die in Zeeland zowat verdubbelde, konden de meeste steden in die provincies hun bevolking in die periode maar net op peil houden. Overigens waren Middelburg en Veere, die de klap halverwege de negentiende eeuw nog niet te boven waren, uitzonderingen; de meeste andere West-Nederlandse steden waren toen al wel aan het opkrabbelen. Ook voor het Noord-Groningse platteland is een sterke bevolkingsgroei aangetoond, waarmee deze provincie grote gelijkenis vertoont met Zeeland.²⁰ Maar in andere provincies was ook in dit opzicht het beeld meer genuanceerd. De grote West-Overijsselse steden groeiden harder dan het provinciale gemiddelde. Hoewel Enschede al in opkomst was, moest de bevolkingsexplosie in de Twentse textielsteden nog beginnen; die steden telden dus nog niet mee. Ook de Gelderse steden groeiden sterker dan het omringende platteland. Wel valt op dat in bijna alle provincies vooral de grote steden groeiden, terwijl de kleine stadjes –die juist nauw waren verweven met de plattelandseconomie– achterbleven.²¹

Niettemin kunnen we concluderen, dat in het binnenland in de eerste helft van de negentiende eeuw weinig of althans veel minder sprake was van desurbanisatie dan in de westelijke provincies. Natuurlijk, er viel daar ook niet zo heel veel te desurbaniseren. Zoals Brusse en Mijnhardt schrijven, waren de landprovincies in tegenstelling tot het westen nauwelijks verstedelijkt. Terwijl in 1849 in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht de helft of meer van de bevolking in kleine of grote steden woonden, kwamen de overige provincies niet of nauwelijks boven een kwart.²² Deze gebieden waren primair agrarisch, waarbij de steden vooral dienden als handels- en bestuurscentra voor het omliggende platteland. Dat was voor een groot deel nog autarkisch en produceerde in eerste instantie slechts voor de eigen consumptie, al moet dit beeld enigszins genuanceerd worden aangezien er wel degelijk marktgewassen als tabak (op de Veluwe) en linnen (in Brabant en Oost-Nederland) verbouwd werden, die de basis voor de protoïndustrie vormden.²³ Ondanks een toenemende productiviteitsgroei en ontginningen zou de landbouw op de zandgronden pas in de twintigste eeuw, na de komst van de kunstmest, een substantiële vooruitgang boeken.²⁴ Maar toen was de derde fase, die van urbanisatie met industrialisatie, hier al aangebroken.

Opmerkelijk is wel dat Zeeland in 1849 met 29% stedelijke bevolking ook tot de laag-geurbaniseerde regio's behoorde. Dat sluit uitstekend aan bij de analyse van Brusse en Mijnhardt. Zij schrijven zelf immers ook dat Zeeland een ontwikkeling van stedelijk-industrieel naar plattelandsgebied maakte.²⁵ Maar het roept wel de vraag op of Zeeland niet een uitzondering vormde binnen de Nederlandse ontwikkeling en of de auteurs de Zeeuwse uitzondering niet teveel verabsoluterden. In feite volgde alleen Holland boven het IJ eenzelfde ontwikkeling. De noordelijke provincies hadden al voor de opgang van de landbouweconomie vanaf het midden van de achttiende eeuw een

²⁰ Paping, *Voor een handvol stuivers*, 52; Duijvendak, e.a., *Geschiedenis van Groningen*, 62.

²¹ Volkstellinggegevens, zoals gepresenteerd op <https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:44159>.

²² Idem.

²³ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen, 1988) 98-100; J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel-Amsterdam, 1992)

²⁴ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*, 314 e.v.

²⁵ Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template*, 56-58.

sterk agrarisch karakter. Dat gold in het bijzonder voor Friesland, waar de elite van stad en platteland al vanaf circa 1640 (toen ook het genaaste kloosterbezit in de verkoop kwam) grondbezit verwierf, overigens niet alleen om te investeren en te beleggen in de landbouw, maar ook om een politieke en sociale machtspositie in het gewest op te bouwen of te consolideren.²⁶

Rol van de adel: nieuwe elitevorming, grondbezit en buitenplaatsen

Hiervoor bleek al dat Brusse en Mijnhardt met hun nieuwe kader voor de Nederlandse geschiedenis ook een grotere rol weggelegd zien voor de adel daarbinnen, of in ieder geval meer onderzoek bepleiten naar hoe de adel (of delen daarvan) zich kon handhaven aan de top van de samenlevingsvormen op het platteland in verschillende regio's vanaf de Gouden Eeuw tot circa 1850. Gaf de verschuiving in de balans tussen stad en platteland in de richting van de laatste juist niet de met grootgrondbezit en landbouw verbonden delen van de adel al vóór 1800 niet extra kansen om zijn bestuurlijke, sociale en culturele hegemonie op het platteland vast te houden, ja waar mogelijk zelfs te versterken? Alleen al wat dat laatste betreft zou gewezen kunnen worden op de Patriottentijd en de politieke woelingen van de jaren 1780 en 1790 in sommige gewesten. Brusse en Mijnhardt gaan daar niet expliciet op in. Toch lijkt deze roerige tijd ook niet los te zien van de verschuiving die zij in hun onderzoeksmodel aangeven. Hoe paradoxaal ogenschijnlijk ook, de strijd van de patriotten tegen het heersende regime was nauw verstrengeld met tegenstellingen binnen zowel de adellijke gelederen zelf als binnen het stedelijk regentendom, die op hun beurt weer samenhangen met machtsbalansen binnen gewestelijke politieke arena's.

Wat met het kader van Brusse en Mijnhardt veel beter op zijn plaats valt dan in de oude historiografie is vervolgens de vorming van een nieuwe nationale notabelenelite (van oude adel, via nieuw uitgevonden adeldom tot en met aanzienlijk-rijke burgers) onder koning Willem I. De vorming van die elite was een uitvloeisel van een reeks van staatkundige woelingen en veranderingen vanaf de jaren 1795. Juist binnen die nationale notabelenelite, met haar regionale en lokale vertakkingen, konden personen afkomstig uit van oudsher adellijke en patricische kringen zich uitstekend handhaven. Ja, zelfs na de ingrepen van Thorbecke in 1848 kon adellijk grootgrondbezit nog lange tijd een stevige basis vormen voor politieke en sociale invloed in Nederland en bleef een aristocratische levensstijl met duidelijke accenten van het genoeglijk buitenleven velen trekken. De onlangs verschenen studie van Jaap Moes spreekt in dit opzicht boekdelen.²⁷

In het model van Brusse en Mijnhardt, zich grotendeels baserend op de deelstudie naar economie van de eerste, speelt het patriciaat als eigenaren van 150 buitenplaatsen op Walcheren een cruciale rol. Van een derde daarvan heeft Brusse na kunnen gaan wat er van geworden is.²⁸ In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw verwierven

²⁶ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, I, 223.

²⁷ Vgl. R. van der Laarse en Y. Kuiper, ed., *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2005); J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum, 2012).

²⁸ Brusse, *Gevallen stad*, 131-145, 201-215.

regentenfamilies grote hoeveelheden grond en daarop bouwden ze een huis met tuin, en slechts incidenteel ook boerderijen. Al in de tweede helft van de achttiende eeuw werd een aantal daarvan afgesloten en soms gesloopt, maar rond de eeuwwisseling zien we een ware uittocht van de heren uit hun buitenplaatsen. De vraag is echter gerechtvaardigd of de elite haar buitenhuizen van de hand deed uit financiële nood, zoals Brusse suggereert, of ook bewust inspeelde op de vraag naar land onder de boeren. Uit de eerste kadastergegevens van rond 1832 blijkt dat een flink deel in handen is gekomen van boeren. Dat aandeel is eerder waarschijnlijk nog hoger geweest, want in de periode na het einde van de Franse overheersing was weer een deel in handen gekomen van de stedelijke elite. Toch moet die terugtrekking van de elite van het platteland ook weer niet overdreven worden. In het gedetailleerde overzicht dat Brusse geeft, blijkt dat rond 1830 toch nog meer dan de helft van de toen nog vijftig buitenplaatsen op dat moment in handen was van particuliere, niet-agrarische grondbezitters in Zeeuwse of andere steden. Van de eigenaren was bijna tweederde bestuurder of rentenier(ster) en ongeveer een kwart was boer.²⁹ Er was dus zeker geen sprake van een totale verdwijning van de stedelijke elite, hoewel haar invloed danig was afgenomen.

Interessant is de constatering dat de elite vanaf het begin van de Franse tijd en masse haar bezit van de hand deed om daarna weer een deel terug te verwerven. Hier zijn parallellen te ontdekken met de noordelijke Veluwe, waar veel landhuizen verdwenen, al bleef de grond veelal wel in bezit van de eigenaren, die elders woonden.³⁰ Ook in Groningen, dat in een zelfde agrarische *Aufschwung* verkeerde als Zeeland, werd een groot aantal borgen opgeofferd om er landbouwgrond van te maken, maar deze ontwikkeling was al langer aan de gang. Waren er rond 1700 nog zo'n honderd borgen in Groningen, aan de vooravond van de Bataafse Omwenteling waren daarvan nog slechts veertig over. Uitsterven van de adel en het als landheer nauwelijks profiteren van de agrarische opgang in de periode daarna deed de rest, zodat halverwege de negentiende eeuw nog slechts een handvol borgen de tand des tijds had doorstaan.³¹ Het waren hier in tegenstelling tot de situatie in Zeeland echter niet de boeren die de borgen opkochten, maar stedelijke burgers. De boeren beperkten zich tot de aankoop van statussymbolen uit de inboedels en sloopresten van de borgen.³² Nu was er ook weinig aanleiding om grond te kopen want als zogenaamde 'beklemde meiers', een soort erfpachters, hadden zij de grond die zij bewerkten tegen een vaste pacht in handen, die met de snel stijgende opbrengsten van de grond als gevolg van intensivering, als kostenpost in die tijd steeds minder voorstelde. In feite waren de meeste boeren dus al eigenaar van hun grond.³³ In het noorden van deze provincie werd bovendien enorm veel extra landbouwgrond gewonnen door inpolderingen. Daar gold het zogeheten 'recht van opstrek', waardoor de aanliggende boeren steeds weer in staat waren om hun

²⁹ Ibidem, 215.

³⁰ S.W. Verstegen, *Gegoede ingezetenen. jonkers en geerfden op de Veluwe tijdens Ancien Regime, Revolutie en Restauratie (1650-1830)* (Zutphen, 1990) 3.

³¹ W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen, 1987; oorspr. 1973) 6 e.v.; H. Feenstra, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfden van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen, 1988) 155-156.

³² Botke, *Boer en heer*, 131-134.

³³ J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel-Amsterdam, 1991) 138-139; Priester, *De economische ontwikkeling*, 106-111.

boerderijen noordwaarts uit te breiden door omdijkt kweldergebied aan hun landerijen toe te voegen.³⁴ In de Ommelanden groeide het aantal boerderijen met meer dan zestig hectaren land tussen 1755 en 1816 met meer dan 150 procent.³⁵

Ook in Friesland vielen al in de loop van de achttiende eeuw vele van de oude 'edele states' aan de slopershamer ten prooi.³⁶ Maar dat had in eerste instantie te maken met het uitsterven van de adel. Anders dan in Groningen hielden overgebleven erfgenamen uit deze groep hun grond langer vast, omdat zij in tegenstelling tot hun Groninger standgenoten wel konden profiteren van stijgende pacht prijzen – tot diep in de negentiende eeuw.³⁷ Net als de adel hadden ook de rijke patriciërs en burgers uit dit gewest al vanaf de Gouden Eeuw hun kapitaal grotendeels belegd in grondbezit. Hun bezit aan buitenplaatsen was daarna in de achttiende eeuw alleen maar gegroeid. Tussen 1680 en 1750 konden zij grond relatief goedkoop aankopen. Zo lezen we in de *Tegenwoordige staat van Friesland* uit 1785 – nadat eerst daarin was opgemerkt dat uitsterven en financieel wanbeheer van adellijke en aanzienlijke families tot de verdwijning van menig stamhuis had geleid – het volgende: 'Niemand besluite daar uit, dat het Friesland aan fraaie Landhuizen ganschelyk ontbreeke. Behalven dat de Heeren Grietsluiden, genoegzaam alle, in hunne Grietenyen een fraai Landhuis, met vruchtbare tuinen, hoovingen en vyvers hebben geschikt om er den Zomer met genoeg te slyten, telt men in Friesland ook nog zeer veele andere, zo aan Heeren van Regeeringe, als aan Ryke Burgers uit de Steden toebehorende, en tot hetzelfde einde geschikt.'³⁸ Toch zette de verdwijning van met name oude, zo niet verouderde, voorname huizen op het Friese platteland zich nadien door. Maar dit was een gelijkmatige, gestage trend. Zelfs in de Bataafs-Franse tijd vond daarin niet een echte versnelling plaats. In Holland was dat wel het geval. Hier waren immers de vermogens van redelijk vermogende burgers met een buitenplaats grotendeels gekoppeld aan waardepapieren en niet aan grondbezit. Niet de Hollandse superrijken maar de families uit deze categorie stootten juist in die periode hun buitens in grote getale af.³⁹

Van de provincie Drenthe weten we dat daar juist in de tweede helft van de achttiende eeuw veel havezaten en herenhuizen werden verfraaid en gebouwd. Dat had alles te maken met de toen sterk toegenomen welvaart onder heren (adel en patriciaat) en boeren. Ook het bestuurlijke middelpunt van het gewest, het kleine plaatsje Assen, groeide vanaf toen beduidend in omvang en aanzien.⁴⁰ Hoewel er binnen de provincies Gelderland en Overijssel in de periode 1750-1850 aanzienlijke regionale verschillen bestonden, zal het aandeel van adellijk grondbezit relatief groot zijn geweest en gebleven. Dat geldt zeker voor streken in Gelderland als de Veluwezoom en in het bijzonder de Achterhoek en Liemers.⁴¹ Verder te onderzoeken valt hoe hier de regionale

³⁴ Duijvendak, e.a., *Geschiedenis van Groningen*, 85.

³⁵ Nominaal van 83 tot 213. IJ. Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (Groningen, 2002) 3.

³⁶ Yme Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993) 355-356.

³⁷ Ibidem, 171-174, 408-409.

³⁸ Ibidem, 353-354.

³⁹ R. Mulder, *Op afbraak. De sloop van buitenplaatsen in de periode 1780-1830* (doctoraalscriptie; Universiteit Utrecht, 2006) 38.

⁴⁰ M.G. Buist, 'Naar nieuwe eenheid, 1748-1850', in: J. Heringa, e.a., ed., *Geschiedenis van Drenthe* (Assen, 1985) 497-498, 503.

⁴¹ Vgl. bijv. P.J. van Cruyningen, *Landgoederen en landschap in de Graafschap* (Utrecht, 2005).

Jagen en wandelen op adellijk grootgrondbezit in Gaasterland in de jaren 1820 (aquarel, Eelke Jelles Eelkema; coll. Fries Museum)

notabelenelites – vooral bestaande uit adel en rijke, tot aanzien gekomen burgerij – juist in de eerste helft van de negentiende eeuw met hun grondbezit omgingen, landbouw-experimenten stimuleerden, van hun buitens gebruik maakten en de directe omgeving ervan veranderden door parkaanleg en bebossing.⁴² Belangrijk in dit verband waren ook hun verstevigde banden met de provinciale hoofdsteden Arnhem en Zwolle.⁴³

Conclusie

Het voorstel van Brusse en Mijnhardt om in de Nederlandse geschiedenis de periode 1750-1850 te gaan bezien in het perspectief van een veranderde balans tussen stad en platteland, waarbij het platteland sterk aan belangrijkheid won, lijkt een interessante uitdaging te kunnen zijn voor nieuw en vergelijkend onderzoek naar elitevorming in de gewesten en regio's die in deze eeuw de Republiek en later het Koninkrijk vormden. Zo'n perspectief sluit ook goed aan op studies waarin duidelijk is gemaakt dat met de

⁴² Vgl. W. Coster, *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart* (Wageningen-Groningen, 2008); E. Storms-Smeets, ed., *Gelders Arcadië. Atlas van een buitenplaatslandschap* (Utrecht, 2011).

⁴³ E. Gelderman en J. Hagedoorn, ed., *Een aardisch paradijs. De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle* (Zwolle, 1994); J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd* (Hilversum, 1999).

staatkundige eenwording van Nederland in de Franse tijd niet direct een eenheid was gegeven in economisch, infrastructureel en mentaal opzicht.⁴⁴

Het meer rurale gezicht op dit tijdvak van de vaderlandse geschiedenis kan vooral een stimulans zijn om juist de Bataafs-Franse tijd, die vaak als hoogst dramatisch is gezien voor het breken van de hegemonie van de adel op het platteland, opnieuw tegen het licht te zien. Het vasthouden aan grondbezit en het meeprofiteren van een gunstige agrarische conjunctuur zouden in dit verband wel eens heel belangrijk zijn geweest, zoals ook het uitsterven van adellijke families onbedoeld tot uitbreiding van grootgrondbezit leidde. Een ander, daarop aansluitend, belangrijk onderzoeksthema is de vorming en invloed van nationale en regionale notabelenelites vanaf het begin van de negentiende eeuw. Adel, patriciaat en voorname burgerij amalgameerden zich tot zulke elites, waarbij zich een typerende levensstijl ontwikkelde die ook na 1848 nog lange tijd deftig-landelijk aandoet.⁴⁵

Een veel grotere aandacht voor de drieslag landelijke elite, grootgrondbezit en sociale hegemonie in de Nederlandse geschiedenis kan, ten slotte, een belangrijke correctie zijn op het ook in het buitenland zo aanwezige standaardbeeld van de Nederlandse geschiedenis in Europees verband als – sinds de Gouden Eeuw – louter burgerlijk en daardoor heel exceptioneel. Door bij het op Nederland gerichte elite- en adelsonderzoek buitenlandse studies te betrekken over de verhouding stad en platteland, over landadel en plattelandsamenleving of over landgoederen en masculiniteit kan dit beeld grondig bijgesteld worden.⁴⁶

⁴⁴ Vgl. A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam, 1987); Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*.

⁴⁵ Vgl. noot 26.

⁴⁶ F.M.L. Thompson, *English landed society in the nineteenth century* (London, 1971; oorspr. 1963); R. Williams, *The county and the city* (Londen, 1973); H. Reif, *Adel im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1999); E. Conze en M. Wienfort, ed., *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert* (Keulen, 2004); H. French en M. Rothery, *Man's estate. Landed gentry masculinities 1660-1900* (Oxford, 2012).